

Tanítható-e az erkölcs?

„Vajon nem jár-e a pluralizmus, az etnikai ellentétek éleződése, a nacionalizmus túlhajtása által is szükségessé tett tolerancia hirdetése olyan nagymértékű erkölcsi relativizmussal s egyáltalán érték-relativizmussal, hogy le kelljen mondanunk a szavak és a tettek erkölcsi megítéléséről, úgy ahogyan egy ódon, divatjamúlt szemüvegről?” – kérdezi G. Lind gondolataitól megihletve Váriné Szilágyi Ibolya. A kérdés mögött jól érzékelhető állítás mellett Heller Ágnes segítségével érvelhetünk, aki Wittgenstein gondolatát is felidézve azt mondja, hogy az erkölcs a jó és rossz közötti különbségtétel képessége és a cselekvő felelőssége, vagyis az erkölcs a világ feltétele. Ebből pedig az következik, hogy amennyiben az iskola feladata a világra vonatkozó igaz tudás közvetítése, ebbe feltétlenül beletartoznak a helyes magatartás normái és szabályai. L. Kohlberg a demokratikus társadalomban való aktív és felelős részvétel feltételének tekinti az erkölcsi nevelést. Kérdés, kinek a feladata és hol történjék az erkölcsi nevelés, és amennyiben az iskolában is, milyen formában.

Van-e szükség és lehetőség erkölcsi nevelésre?

Az iskolában az erkölcsi nevelés – egyebek mellett – a következő formákban jelenhet meg: a) az iskola világa, értékrendje, éthosza, b) a pedagógusok és diákok értékrendje, éthosza, c) az osztályfőnök nevelő tevékenysége, d) a különböző tantárgyak tanítása közben érzékelhető etikai felhangok, e) olyan tárgyakon keresztül, amelyekbe tudatosan be van építve az etika (filozófia, embertan, lelki egészségtan, ökológia stb.), f) önálló tárgyként. Kérdés, melyik forma mennyire jogosult egy plurális társadalom állami iskolájában, amely alkotmányjogi értelemben semleges, vagyis nem engedheti egyetlen értékrend, világnézet vagy erkölcsi rendszer előnyben részesítését sem a többiek rovására.

Sokan azt válaszolják, nem szükséges etikát tanítani, ugyanis éppen elegendő a példa: az iskola éthosza és a tanárok éthosza. Kérdés, hogyan adható át az erkölccsel kapcsolatos ismeret és tudás, hogyan fejleszthetők hatékonyan az erkölcsi képességek.

Tanítható-e az erkölcs?

Értékekre, erkölcsösségre senkit sem lehet megtanítani, igazából csak maga az élet és a példa hathat az érték-érzék és az éthosz alakulására. Éppen ezért, amennyiben meggyőződünk arról, hogy valami mégis megtanítható belőle, annál sikeresebb lesz ez a tevékenység, minél inkább hasonlít az erkölcsismeret tanítása az életre. Jó néhány neves filozófus, pszichológus és pedagógus – köztük Piaget, Kohlberg, Goldmann – határozottan állítja, hogy tanítható az erkölcs, azaz pedagógiai tevékenységgel is befolyásolható az erkölcsi személyiség kialakulása. Heller Á. szerint erkölcsöt tanítani nem más, mint tartalmat adni a jót és a rosszat megkülönböztetni képességünknek (amely mentális ké-

pesség, logikus gondolkodás, problémamegoldás, alkalmazó ítélet, képzelőerő, affektus, orientáló érzések, lelkiismeret, odaadás, lelkesedés és szenvedély ötvözte), erkölcsöt tanulni pedig: e tartalmat bensővé tenni.

Az erkölcs tanítható, ám sokak számára kérdéses, hogy más tárgyak erkölcsi „felhangjaként” vagy az erkölcs történetén kívül más formában lehetséges-e, ugyanis joggal vetődik fel a kérdés: melyik erkölcsöt tanítsuk, azaz megőrizhető-e a kívánt semlegesség. Azért nem lehet erkölcsöt oktatni iskolában, mondják sokan, mert nincs erkölcs vallás nélkül. A vallás nélküli etika valóban modern találmány, s eddig nem volt olyan széles körre kiterjedő gyakorlata, amely eredményes lett volna. Mi lehetne az az alap, amelyre felépíthető egy olyan tantárgy, amelyet nyugodt lelkiismerettel lehetne ajánlani az állami iskolák különböző világnézetű diákjainak?

Heller Ágnes szerint az erkölcsfilozófia feltétele, hogy léteznek jó személyek. Az erkölcsstan ez esetben a „Hogyan lehetségesek jó személyek?” kérdésre keresi a választ. Csakhogy erre a különböző erkölcsfilozófiák különbözőképpen válaszolnak. Ezekből válogassanak diákjaink, vagy lehetséges – mint iskolai tárgy – valamiféle egyetemes, valamiféle konszenzus-etika? Keresztény pedagógusok is akadnak szép számmal azok között, akik szerint lehetséges az egyetemes etika, s a katolikusok általában a lex naturalisra, a protestánsok pedig az általános kegyelemre hivatkoznak. *Jelenits István* azzal érvel, hogy embernek lenni: feladat, és ennek van egyetemes mércéje. Úgy véli, hogy a nem vallási megalapozás nehezebb, de azért lehetséges. *Orosz László* szerint az egyetemes etika arról szól, hogy mit kell tenni a közösség boldogulása érdekében, kiindulópontja a személyes emberi méltóság. Egyetemes etikát írt *Nyíri Tamás* főiskolásoknak és egyetemistáknak és *Szabó Pál Tivadar* középiskolásoknak. Egyetemes etikát tanítanak többfelé a világon „világi etika”, „természetes erkölcsstan” stb. néven. Tehetik ezt azért is, mert az ember történetiségéből és szabadságából következően a legújabb korban létrejöttek nem vallási alapú erkölcsi rendszerek is, amelyek – mégha ezek valamiképpen kapcsolódnak is a vallásos etikákhoz – választási lehetőséget jelentenek a valláserkölcshöz képest.

Többen azzal érvelnek, hogy az egyetlen világnézetet előnyben nem részesítő iskolákban az erkölcsstan akadályozná a pedagógusok nevelőmunkájának sokszínűségét, az egyes tantárgyak körébe eső erkölcsi kérdések értelmezési szabadságát. Ezt a szabadságot azonban nem korlátozza sem a demokratikus iskola ethosza, sem a különböző éthoszú tanárok közötti kialakult konszenzus (értékekről, erényekről, emberi jogokról).

Elég lenne csak áttételeken keresztül közvetíteni az erkölcsi törvényeket, az erényeket, mondják mások. *Nagy Péter Tibor* úgy véli, hogy az emberiség kultúrájának megjelenítése éppen elegendő, amit tanítványaink erkölcsi fejlődéséért tehetünk. Csakhogy a *Micimackó*, a *Pál utcai fiúk*, a *Hamlet*, a jakobinus diktatúra, a darwini fejlődésmélelet legalább annyira ki vannak téve világnézetileg nem semleges interpretációnak, mint az ember erkölcsiileg minősíthető cselekedetei.

Ismét mások úgy vélik, hogy az iskola tárgyilagos és „semleges” maradjon, csak az erkölcsi kérdések feltevéséig szabad eljutni, s a tanulóra bízni a választ és a választást, ehhez azonban egyfelől megfelelő muníciót kell számukra biztosítani, másfelől nem alkalmazható eljárás kisebb gyerekek körében.

Etikákat vagy egyetlen etikát tanítsunk?

Az iskolai erkölcsi nevelést az etika tantárgy formájában is támogatók többféle módon képzelik el az erkölcsstan oktatását: A) Etika-étlapról választható erkölcsi rendszerrel való megismerkedés (ez azonban csak nagy nehézségekkel szervezhető meg). B) Különböző etikák tárgyilagos bemutatása (ezzel a módszerrel azonban nehezen lehetne fejleszteni a megcélzott erényeket). C) Konszenzus-etika a praxis szintjén (amikor a tanuló–tanár közösség beszélgetés keretében megegyezik mindannyiuk számára elfogadható erényekben és értékekben, ezeket megpróbálják életükben megvalósítani, s megosztják egymás-

sal tapasztalataikat, ám úgy tűnik, ez inkább csak elemi szinten lehetne adekvát megoldás). D) Konszenzus-etika elméleti szinten is.

A konszenzus először is azon az alapon jön létre, hogy az ember egyetlen faj. Másodszor azért, mert a különböző erkölcsökben és etikákban eléggé sok a közös pont. Harmadszor azért, mert különböző világnézetű gondolkodók számolnak alapértékekkel. Negyedszer azért, mert az emberi jogok nyilatkozata és egyéb alap-dokumentumok is számolnak alap-értékekkel és -erényekkel. A konszenzus-etika nem valamiféle „színtelenszagtalan”, steril lekerekítés, hanem érzékelteti az eredőket, a közös nevezőre hozott másságokat, a konszenzus nehézségeit és tökéletlenségeit. Lehetőséget ad arra, hogy a tanulók és a tanárok eltérjenek a konszenzustól. A kisebb gyerekek számára természetesen azokat a kérdéseket célszerű feldolgozni, ahol legegységértelműbb a konszenzus. Számukra érzékletesen megjelenítve élethetővé kell tenni az erkölcsant.

Mik a hátulütők?

Az erkölcsismeret oktatása nem könnyű feladat. Az eddigi kultúrák közül a miénket kivéve valamennyi egy-egy vallásos világkép, s így a valláserkölcst jegeében működött. Nem rendelkezünk elegendő tapasztalattal arról, hogyan működik az iskolai erkölcsi nevelés egy szekularizált, plurális társadalomban. A Lajtán túli világ gyakorlata ebben a tekintetben eléggé sokféle, komoly viták folynak erről a kérdéssről ott is, mind szakmai, mind politikai platformokon. Így aztán bizonyára a legjobbnak tartott megoldások esetében is számolhatunk hátulütőkkel; ilyenekkel például: a) az etika oktatás átcsap morálizálásba; b) az erkölcsi ítéletet a tanulók ítélezésként, megméretésként értelmezhetik, s akár súlyosan is sérülhetnek; c) ha a tanár erkölcsi kérdésekben bizonytalan, éretlen vagy éppen „erkölcsstelen” (a konszenzus-etika mércéjével mérve), akkor aligha alkalmas e tárgy tanítására, még kevésbé az erkölcsi nevelésre; d) konszenzus-etika tanítása keretében is kialakulhatnak olyan kisebbségek, akiket sérthet a többség „igaza”; e) sérüléseket (például identitás-válságot) okozhat az iskolában és a másutt hallottak, tapasztaltak ütközése a diákokban; f) könnyen elméleti, vagyis tan szinten maradhat az erkölcsant, s bensevé nem válva hamar elfelejtett tudássá válhat; g) a személyesség könnyen átcsaphat személyeskedésbe; h) a megkedvelt vagy népszerű tanár rokonszenves erkölcsi nézetei akár a legkisebb erőszak nélkül is nemkívánatos előnyhöz juthatnak más erkölcsökkel szemben; h) optimális esetben az erkölcsismeret mélyreható változásokat, erkölcsi megújulást eredményezhet, ám ez is konfliktus forrás lehet a diákok és a szülők, vagy a diákok és az iskola viszonylatában.

Az erkölcsant mint érték-közvetítés

Hallva őt a békéscsabai morálpedagógiai konferencián (1991) igen meggyőzően érvelni a morálpedagógia (mint ágazati pedagógia, tantárgy és pedagógiai akcióprogram) mellett, egyáltalán nem lepődtem meg, amikor az értékközvetítő és képességfejlesztő program (továbbiakban ÉKP) keretében tanítandó erkölcsismeret tananyagának (majd később a tantárgyi útmutatónak) a kidolgozására kért fel *Zsolnai József*. Egy alkotmányjogi értelembe semleges iskolában működő, de értékekre is építő pedagógiai rendszerben Zsolnai érénytanra, vagyis konszenzus-értékekre (mint becsületesség, kötelességtudat, felelősség, szolidaritás, erős akarat, testi-lelki tisztaság, jó kedély, természetszeretet, segítőkészség, önismeret, önnevelés) épülő erkölcsant képzelt el.

A Nemzeti Alaptanterv munkálatai közben (még 1990-ben) az Ember és társadalomtudományok munkabizottság igencsak különböző szakképzettségű, világnézetű, értérendű, politikai beállítottságú és mentalitású tagjai a következő értékekben állapodtak meg mint mindannyiuk számára elfogadhatókban: egység, szabadság, tudás, erkölcs, szeretet, élet, munka, szépség. Ez képezte érték-alapját olyan műveltségi területek kidolgozásának, mint önismeret, társadalomismeret, vallásismeret, erkölcsismeret.

Bár a Nemzeti Alaptanterv legvégső változatában már konszenzus-értékek nem szerepeltek, hasonló alap-értékekre építtem fel *Bohár András* segítségével az ÉKP számára kidolgozott erkölcsismeretet:

I. a legfőbb érték: az *egység*, a kapcsolat: önmagammal, a társakkal, a természettel és a transzcendenssel (megismerésük, értelmezésük, esetleg átélésük, befogadásuk és felvállalásuk);

II. feltételei: *szabadság* (mint függetlenség, önállóság, a választás és a döntés szabadsága), *tudás* (mint megismerés, tudatosság, nyitottság, rugalmasság, kíváncsiság, igazságkeresés, kritikai szellem), *erkölcsiség* (mint igazságosság, becsületesség, etikai szilárdság, a jóra törekvés);

III. megnyilvánulási formái: *életkedv* (mint természetesség, egészség, érzékelés, öröm), *munka* (feladattudat, alkotás, funkcionalitás, szakértelem, vállalkozás, igényesség, kreativitás), *szerelem* (emberség, önzetlenség, közösség, szolidaritás, udvariasság, kedvesség, segítőkészség, áldozatkészség, tolerancia, empátia, felelősségérzet), *szépség* (harmónia, rend, művészet).

A fejlesztendő erények listája pedig – elsősorban *A. H. Maslow* és *Pálhegyi Ferenc* érett szempontjait figyelembe véve – a következőkből állt össze:

1. realitásérzék, helyes valóságészlelés, bátorság az ismeretlennel szemben; 2. jól működő, nem félelemkondicionált, hanem az énképhez igazodó lelkiismeret; 3. reális önismeret és önértékelés, identitás, önbizalom és helyes önszeretet; 4. kezdeményező képesség, produktivitás; 5. életigenlés, természetszeretet; 6. intimitásra, vagyis mély, de megválasztott társas kapcsolatra való alkalmasság; 7. jól szabályozott motívum- és önkontroll, higgadtság; 8. a közösség normáinak bensővé tétele; 9. frusztráció-tűrés; 10. belső szabadság, a konvencióktól, a divatoktól, a közcsodálat tárgyaitól, a környezeti hatásoktól való függetlenedni képesség; 11. nyitottság, állandó készség befogadásra és az élmények friss érzékelése és értékelése; 12. empátia; 13. szociális érzület, szolidaritás, segítőkészség; 14. demokratikus attitűd; 15. etikai biztonság; 16. ellenségeségtől mentes humorérzék; 17. felelősségtudat, kötelességtudat; 18. alázatosság, szerénység; 19. következetesség; 20. udvariasság, lovagiasság; 21. önzetlenség, szolgálat, áldozatkészség; 22. türelmesség; 23. őszinteség, becsületesség; 24. erős akarat.

Hogyan tanítható az erkölcsstan?

Hogy az elméleti és gyakorlati tudáson kívül a problémálatásban és az attitűdökben is gazdagodhasson a tanuló, az erkölcsstan tanítás elsősorban a következő tevékenységeken keresztül kellene történjék, egyéni és csoportmunka keretében, órán és azon kívül: a) ismeretátadás, -átvévés; b) olvasás és szövegek elemzése; c) könyvtári kutatás, referálás, bibliográfia készítése; d) beszélgetés (szabad asszociációk, vélemények felszínre hozása és összeütköztetése, hipotézisek cáfolata és bizonyítása). e) elmélkedés; f) írásművek készítése (jegyzet, ismertetés, összegezés, tanulmány, esszé); g) előadás tartása; h) megismerkedés és interjú szakemberekkel; i) önmaguk, események, helyzetek megfigyelése és elemzése; j) játékok, szerepjátékok, szociodramák; k) kutatás: I: adatok, biológiai, pszichológiai és szociológiai tények összegyűjtése, rendezése és elemzése, II: kísérletek, III: irodalmi és filmi-nyelven pszichográfia és szociográfia készítése; l) cselekvési program készítése (saját maga, társai, környezete és a társadalom számára); m) művészi alkotás létrehozása az adott témakörben (vizuális ábrázolás, irodalmi mű, film, fotó, happening).

A tananyag

Az ÉKP programmal működő iskolák számára a negyedik-től a tizedik osztályig tart az erkölcsstan. A negyedik-ötödik-hatodik évfolyamban a *fundamentális etikára* kerül sor, a következő három évfolyamban az *alkalmazott etika* következik, a tizedik

évfolyamban pedig – leginkább elméleti megközelítéssel – *áttekintés* a különböző erkölcsökről és etikákról.

A „fundamentális” ez esetben nem alapozó fogalomtár, hanem érzékletes megjelenítése az erkölcsstan alapkérdéseinek, elsősorban a tanulók addigi tapasztalatainak és élményeinek (saját élettapasztalata, valamint a művészet és a tömegkommunikáció által közvetített esetek és példák) megbeszélése.

Negyedikben az értékelő ember vizsgálata keretében a tanulók felfedezhetik az erkölcsi értékelést végző embert, valamint azt, hogy a másfajta értékelések zöme is át van szőve erkölcsi értékeléssel. Eközben már jól érzékelheti a tanuló milyen nehéz az értékelés, ezután pedig arról lesz szó, hogy miért nehéz. Ezután kerül szóba a nagy segítség: a legtöbbször általánosan már megtapasztalt belső hang. Az év végére talán megéreznek valamit abból, hogy az erkölcsös cselekedet jót és jól dönteni és megvalósítani. Ötödikben a jó és a rossz megkülönböztetése a téma, vagyis a rossz, a hibázás, a rossz szokások és a bűn, valamint a jó magatartás és viselkedés, a jó szándék és cselekvés eszközei, az erények és az adományok. Hatodikban esik szó részletesebben az embernek mint szabad és a jó felismerésére alkalmas lénynek az „erkölcsi szervéről”, a lelkiismeretről.

Az alkalmazott etika az erkölcsös viselkedéssel kezdődik, de nem a parancsolatok és vétkek felsorolásával, hanem a konfliktus-helyzetbe kerülő ember viselkedésének tanulmányozásával. A hetedik év a felelős ember megjelenítésével és megfogalmazásával végződik. A következő két évfolyamban kerül sor a különböző életterületek erkölcsstanára, egyre inkább a „nevelve nevelés” az önismeret és önnevelés jegyében.

A tizedik évfolyamban kerül sor a különféle normarendszerek, erkölcsök és etikák bemutatására, s bizonyos tekintetben összefoglalása is az eddigieknek, hiszen az érzékletesen megjelenített fundamentális erkölcsstan alapvető kategóriái itt már jobbra fogalmi szinten jelennek meg. A teljes tananyag a *Mellékletben* található.

Embertanba épített erkölcsstan

Az egyetemes etika tanítására legalább fél tucatnyi komoly kísérlet történt hazánkban az elmúlt években. *Zsíros Lajosné* és munkatársai, a *Lelei egészségstan* füzetek szerzői olyan programot alakítottak ki, amelyek a tízparancsolat, az ókori humanizmus, a felvilágosodás és más új- és jelenkori érték- és erkölcsi rendekre épül. *Szabó Pál Tivadar* etikája a zsidó-görög-keresztény kultúrában és a zsidó-keresztény vallásban gyökerezik, ám másféle szempontokat is szerepeltet, amennyiben megfeleltek a „jót minden körülmények között követni kell, a rosszat pedig kerülni” szellemének. *Légrádi László* kéziratban lévő etika tankönyv sorozatának erkölcsstana nem titkoltan a Tízparancsolatra épülő, és a szerző szerint éppen ezért egyetemes etika, amelynek azonban jó néhány fejezete másféle nézeteket képviselő szerzők műveire épül vagy támaszkodik. *Somogyi Lászlóné* elképzelése olyan keresztény etika, amelynek középpontja az ember, a maga nemességében, a maga bűn-romlottságában, a maga hiánylétében és a maga rászorultságában. Ezek az elképzelések emlékeztetnek leginkább arra a megoldásra, amelyet magam a legjobb megoldanak tartok: az embertanra. Az embertan különféle embertudományok (biológia, lélektan, szociológia, etika, kultúrantropológia, humán-ökológia, politológia stb.) szintézise, elsősorban a filozófiai antropológiai reflexió jegyében. Ebben az etika ugyan „csak” az egyik szólam, ám ez a többszólamúság nagyobb esélyt adhat az erkölcsi nevelésnek. Az etika ugyanis önismeret és társadalomismeret nélkül óhatatlanul is moralizálássá válhat, mint ahogy a lélektan pszichologizálássá és a társadalomismeret pedig szociologizálássá, a másik kettő (és a többi embertudomány) nélkül. Jobb a helyzet, ha az etikával párhuzamosan lélektant, szociológiát, filozófiai antropológiát is tanulnak, de talán még szerencsésebb – szerintem az – ezek szintézise. Ha ugyanis tanítványunk megtudja, hogy mi is az ember és hogyan működik, maga fogja kimondani, felfedezni az erkölcsi szempontok, törvényszerűségek egy részét. Ha például megtudja,

hogymindenki egyedi, tanítványunk következtethet arra, hogy ezért senki mással nem pótolható értéke, aki emiatt is tiszteletet érdemel. Elméleti érvek is felhozhatók az embertanba ágyazott erkölcsstan mellett. Ezek közül elég talán Heller Ágnesre hivatkoznom, aki szerint az erkölcs nem alkot külön szférát, hiszen „minden társadalmi szféra olyan mértékben erkölcsi jellegű, amilyen mértékben a benne foglalt cselekvésmódok bensővé tételt igényelnek”.

Az ÉKP szerint működő iskolákban lehetőség van az embertudományok mozaikjából kirakni az embert, tehát az biológiai antropológia, az önismeret, a társadalomismeret, a vallásismeret és egyebek mellett külön az etikát is tanítani, ám lehetséges egészen, az embertan keretében láttatni az embert, amikor az etika az egyik szolam, ám a filozófiai antropológia mellett a másik metaszint, ahonnan rálátás nyílik a különböző embertudományok által bemutatott ember távlatos szemléletére. Előnye még ennek a megoldásnak, hogy jelenleg az embertan tanításához több tapasztalat és több oktatási segédlet (tantárgyi útmutató, tankönyv, tanári segédkönyvek; egyéb oktatási segédletek, módszertani írások, főiskolai jegyzet, továbbképzési programok) áll rendelkezésre, mint az erkölcsstan tanításához. Még egy előnye van az etikát is magába foglaló embertannak: a végső jóváhagyás előtt álló nemzeti alaptanterv is ezt a megoldást választotta. Az etika az 1–6. évfolyamban az Ember és társadalom, a 7–10. évfolyamban az Emberismeret műveltségi körbe van beépítve.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ki fogja tanítani az immár kötelező emberismeret keretében, vagy a helyi tantervekben megfogalmazódó másféle elképzelés keretében akár az embertant, akár az etikát? Ez esetben, úgy vélem, a tyúk vagy tojás kérdés megválaszolható: a pedagógusképzésben (beleértve a továbbképzést is) kell lépni. Ez pedig azt jelenti, hogy hosszabb átmeneti időszak következik, amíg az embertudományokat megfelelő szinten tanuló, illetve emberismeretre vagy etikára is szakosodó tanárok veszik át a váltóbotot. De kiktől veszik át? Úgy vélem, addig is mindazok vállalkozhatnak erre a feladatra, akikben van érdeklődés, bátorság és pedagógiai érzék, s akik hajlandók az önművelésre. Ha van tárgy, az embertan az, (de még az etikára is áll), amelyet többen is taníthatnak egy osztályban, amelynek tanításába be lehet vonni pszichológust, szociológust, filozófust, lelkészt. Jó lenne ha ennek a területnek minden tantestületben lenne felölse, valamint az is, ha az osztályfőnökök is részt vennének ebben a csapatmunkában.

Állítólag egy kannibál törzset úgy sikerült leszoktatni az emberevésről, hogy szigetükre repülőgépről húskonzerveket dobtak le. Nos, nem hiszem, hogy esetünkben a dolog ilyen egyszerű lenne: ejtőernyővel etika könyveket és erkölcsstan tanárokat juttatni az iskolák udvarába. Az emberevés ugyanis általában nem egyszerűen húsevés, hanem a transzcendens célokat szolgáló rítus, ami jóval erősebben motivál, mint a konzerv-élelmiszer. Továbbá előfordulhat, hogy anélkül épül be a konzervhús-evés szokása, hogy elmaradna a másik. Így aztán az erkölcsstan tanítására vállalkozó röögös útra, szűk ösvényre számítson. És persze az ezzel járó élményekre és örömekre.

Melléklet

Tananyag

Negyedik évfolyam:

Jót jól

1. Az ember mint értékelő lény, az értékelés dimenziói

- tetszik – nem tetszik
- kellemes – kellemetlen

- szép – nem szép
- fontos – nem fontos
- hasznos – haszontalan
- igaz – téves
- helyes – nem helyes
- illendő – nem illendő
- szabad – nem szabad

- értékes – nem értékes
- erkölcsös – erkölcstelen
- jó – rossz
- 2. Az értékelés nehézségei
 - a jó és a javak
 - egymást keresztező szempontok
 - térben és időben változó szempontok
 - ami nekem, ami egyeseknek, ami mindenkinek jó
 - alap-értékek és abszolút értékek, változó és másodlagos értékek
 - az értékek forrása
 - 3. A lelkiismeret mint belső hang
 - a döntés előtt és után megszólaló belső hang
 - az őselkiismeretet és a megtanult normák
 - erkölcsös: ami jó, erkölcsös cselekedet: jót jól

Ötödik évfolyam:

Bűn és erény

1. A rossz
 - akart rossz, a jó hiánya, önzésünk
 - rossz szó, cselekvés, gondolat
 - 2. Bűn
 - a rossz, a hibázás és a bűn
 - a bűn mint az érték, a jó elutasítása
 - rendetlen kívánság és a bűn
 - betegség és bűn
 - rossz szokás vagy bűnös hajlam?
 - bűn és bűnös
 - a bűn tagadása mint alapbűn
 - bűn és felelősség
 - a bűn fokozatai
 - bűnös rendszerek
 - mit tartanak legnagyobb bűnnek a különböző erkölcsi rendszerek?
 - 3. Erények
 - az érték-érzék képessége, a jóra való készség
 - a szeretet mint legfőbb erény
 - az erények fajtái:
 - a) személyiségi (önérvet, alázat, szerénység, becsület, hűség, következetesség, őszinteség, türelem, nagylelkűség, határozottság, józanság, nyitottság, tiszteletadás)
 - b) közösségi és társadalmi (udvariasság, igazságosság, engedelmisség, önzetlenség, szolgálat, munkaszeretet, hazaszeretet, kollektivitás, tolerancia, előítéletmentesség, tisztelet, ügybuzgóság, szolidaritás)
 - c) hivatásbeli (hivatástudat, kezdeményező képesség, szellemi igényesség, szakmai becsü-

let, alkalmazkodóképesség, megbízhatóság, tanulékonyág, vezetőképeség, kreativitás)

d) karakterológia erények (kedvesség, lovaság, bölcsesség, humorérzék, komolyság, higgadság, lelkeség, vendégszeretet, jó kedély) – mit tartanak legfontosabb erényeknek a különböző erkölcsi rendszerekben?

4. Lelki-szellemi adományok
 - intuíció, ihlet és kreativitás
 - zsenialitás és bölcsesség
 - lelkielő, buzgóság
 - karizmák
 - az adományok mint erények

Hatodik évfolyam:

A lelkiismeret

1. Szabadság és meghatározottság, éretlenség és érettség,
 - tudatosság és ösztönösség, választás és döntés
 - 2. Szándék és tett
 - 3. Az erkölcsi cselekvés alanya és tárgya
 - alanya: a céltudatos, az integrált, a kreatív, a dönteni képes és a közösségi ember
 - tárgya: a jó (fizikai jó és az erkölcsi érték)
 - 4. A lelkiismeret szerkezete és működése
 - az őselkiismeret hangja (tedd a jót), valamint a megismert és a bensővé tett normák
 - előzetes és utólagos lelkiismeret
 - az egészséges lelkiismeret:
 - a) nyitott
 - b) biztonságos
 - c) egészségünket szolgálja
 - d) a bizonytalan (túl szűk, túl tág) lelkiismeret
 - lelkiismeret és önismeret
 - a lelkiismeret és a tekintély
 - a lelkiismeret és a törvények
 - a lelkiismeret és az erkölcsök
 - a lelkiismeret nevelése

Hetedik évfolyam:

Erkölcsös viselkedés konfliktushelyzetben

1. Őszinteség és hazugság
 - füllentés, mellébeszélés, elhallgatás, titkaink
 - hazugság az őszinteségnél nagyobb jó érdekében

- kritika és tapintat
- kire mi tartozik?
- 2. Engedelmesség és engedetlenség
- kinek lehet engedelmeskedni?
- érték és tekintély, elfogadás és tisztelet
- vak és mérlegelés utáni engedelmesség
- mikor tagadható meg az engedelmesség?
- erény-e az engedetlenség?
- meddig erény a hűség?
- 3. Szelídség és erőszakosság, bátorság és gyávaság
- erő és erőszak
- agresszivitás mint határozottság, kezdeményező-képesség
- önvédelem, mások védelme, honvédelem
- a negatív agresszivitás
- balekség, gyávaság és szelídség
- bátorság és vakmerőség
- 4. Önbizalom és gőg
- önismeret, önbizalom, önszeretet
- kisebbségi érzés, öngyűlölet
- magabiztosság, önistenítés, gőg
- 5. Önzés és önzetlenség
- énesség és önösség
- érdekeink
- birtoklás, kapás és adás
- önfeláldozás és áldozatos szeretet
- 6. Nyitottság és előítélet
- beállítódás, magatartás és viselkedés
- előzetes ítélet, előítélet és előítéletes viselkedés
- előítéletesség és tájékozottság
- korok, kultúrák, nemzetek, csoportok, valóságok, foglalkozások, korosztályok és nemek tipikus előítéletei
- 7. Felelősség
- felelősség és szabadság
- tájékozottság, pozíció, illetékesség és hozzáértés
- jogi és erkölcsi felelősség
- mindenkéért és egyesekért
- ki előtt és kinek vagyok felelős?

Nyolcadik évfolyam:

A mindennapok erkölcstana

A. Én és önmagam

1. Testünk, egészségünk

- egészségünk megőrzése, testedzés, sport
- szépségápolás
- meztelenség és szemérmesség

- öltözködés, divatok, szokások
- pihenés
- túlhajszoltság, önpusztítás, öngyilkosság
- 2. Önszeretet és aszkézis
- önszeretet és önimádat
- lemondás, önmegtagadás, önfeláldozás,

önsanyargatás, akaratumk edzése

- kényelmesség és vakmerőség

3. Lelki-szellemi egészségünk

- adottságaink művelése
- általános és szakmai műveltségünk fejlesztése

4. Jólét és jólét

- életszínvonal, életmód és életminőség

- eszközök és célok

5. Személyiségünk és jellemünk alakulása

B. Én és társam

1. Testvéri és baráti kapcsolat

- cinkosság, betyárbecsület, haverság
- azonos és különböző neműek barátsága
- közös élmények és azonos értékek
- hűség

– barátság a különböző korokban és kultúrákban

2. Szerelem és házasság

- a) nemiség és szerelem
- b) nemi érettség és érett személyiség
- c) tisztaság, szüzesség
- d) önmegtartóztatás és önkielégítés
- e) homoszexualitás
- f) életadás és szeretetkapcsolat
- futó kapcsolat, együttjárás, jegyesség
- szenvedélyek, érzelmek és értékek
- plátói szerelem, rajongás
- birtoklás, féltékenység, kockázat, bizalom
- szerelem és szeretet
- felelősség, tisztelet, önmagunk odaajándé-

kozása

- szerelem és házasság

a) nemi kapcsolat házasság előtt és házasságon kívül

- b) monogámia és poligámia

- házasság és családalapítás

- a) jegyesség és próbaházasság

b) a házasság mint biológiai, lélektani-szociológia, gazdasági, jogi és erkölcsi szövetség

3. Életadás

- felkészülés és felelős döntés

- a) optimális időpont kiválasztása

- b) fogamzásszabályozás

- abortusz

- terhes vagy áldott állapot?

4. Gyerek–szülő kapcsolat

- alakulása csecsemő-, kisded-, kisgyerek-, kisiskolás-, serdülő-, ifjú- és felnőttkorban
- a gyermek mint tökéletlen felnőtt és mint a maga szintjén tökéletes ember
- anyai és apai szeretet
- tekintély és engedelmesség, párbeszéd a családban
- konfliktusok a családban
- válás, csonka családok

5. Kapcsolat öregekkel

- az öregség megítélése az emberiség története során: középpontban és peremen

– jogállam

- állampolgári jogok és kötelességek: tolerancia, hazaszeretet, kritikus igazságkeresés, közteherhivatal, elesettek támogatása
- háború és béke

– erőszakmentesség

5. Ember és környezet

- tulajdonlás és felelősség
- vissza a természethez, fejlettebb technológia, bioetika és technoetika
- ökológiai tudatosság

a) nyersanyaggal és energiával való takarékoság

b) fogyasztói önkorlátozás

c) környezetvédelem

B. Én és a bajba jutott ember

1. Szolidaritás

- szánalom, együttérzés, segítség, irgalmasság, szegények, éhezők, hontalanok támogatása
- jóteherhivatal és szociálpolitika
- szeretet és igazságosság
- pozitív diszkrimináció
- méltánytalan helyzet és emberi méltóság

2. Betegség és ápolás

- akut és krónikus betegség
- betegségtagadás, félelem a betegségtől, betegségtudatosság, közömbösség
- empátia és együttérzés
- önfeláldozás, önpusztítás, öngyilkosság
- a betegek jogai, haldoklás, eutanázia

3. Szenvedélybetegségek

- dohányzás
- alkoholizálás
- drogfogyasztás

4. Akadályozottság

- fogyatékosok vagy akadályozottak?
- részvétel és együttélés
- rehabilitáció

5. Bűnözők

- hibák és bűnök, bűnösök és bűnözők
- véltenség, gondatlanság, tudatosság
- a bűnözés okai
- a bűnöző személyisége
- büntetés és rehabilitáció

Kilencedik évfolyam:**Mindennapok erkölcstana***A. Én és a társadalom*

1. Ön-mi és mi-mások kapcsolatok

- mi-tudat, előítéletesség és kizárólagosság
- kooperáció és verseny
- felelősség és szolgálat
- helyette megcsinálni és képessé tenni, hogy önmagán segítsen
- individualizmus és kollektívizmus
- megfelelő és bűnös társadalmi struktúrák

2. Munka és gazdaság

- tulajdon és teljesítmény
- munkamegosztás és elidegenedés
- a munka mint jog és kötelesség

a) munkafegyelem

b) munkanélküliség

- munka és alkotás
- vállalkozás
- szorgalom és önkizsákmányolás
- tervutasításos gazdaság, vadkapitalizmus, szociális piacgazdaság

3. Politika

- közösségiség, közélet és közjó
- nyilvánosság
- érdekegyeztetés és értékegyeztetés, demokrácia

– érdekszövetségek és pártok

– állam és civil társadalom

– korrupció

4. Emberi jogok

- jogok az élethez, erkölcsi és kulturális értékekhez, vallásgyakorláshoz, munkához, részvételhez, közéletben való részvételhez, gyülekezéshez és egyesüléshez, életállapot-, foglalkozás és lakóhelyválasztáshoz, jogvédelemhez

Tizedik évfolyam:**Erkölcsök, etikák**

1. Szokások, normák, hagyományok

2. Erkölcsi normák alakulása különböző

- korokban
- kultúrákban

- vallásokban
- társadalmi rétegekben
- különböző életkörülmények között
- az iskola és az iskolai osztály mint érték-
képző közösség
- 3. Jog és erkölcs
- 4. Vallás és erkölcs
- 5. Erkölcsök és etikák
- erkölcsi érvelésmódok:
- a) tekintélyelvű

- b) természet- és észjogi
- c) haszonelvű
- d) következményelvű
- e) felelősségelvű
- f) deontológiai
- g) teleológiai érvelés
- etikák
- a) világképek és etikák
- b) vallások és etikák
- c) szakmai etikák

Követelmények

Tizenkét éves korban

Legyen képes:

- A. elemi ismeretekkel rendelkezni az ember különböző dimenzióiról (test, lélek, szellem), azok kölcsönhatásáról, az ember egészségéről és egész-ségéről, és mindezt megragadni az egyéni viselkedés és a társas kapcsolat különböző megnyilvánulásaiban;
- B. érzékelni, hogy az ember összetett: test, lélek és szellem, valamint szív, ész és akarat;
- C. érzékelni, hogy az emberben vannak maradandó és koronként, helyenként változó tulajdonságok;
- D. elhelyezni magát a csecsemő és a felnőtt között;
- E. megérteni, hogy minden ember egyedi, értékes és emberségében egyenrangú a többivel;
- F. felismerni, hogy az emberek gyakorta különbözőképpen értékelik a jelent és a múltat, mást tartanak jónak és rossznak;
- G. érzékelni a lelkiismeret és az erkölcs közötti különbséget, elemi ismeretekkel rendelkezni a lelkiismeret működéséről;
- H. felismerni a legfontosabb értékeket, erényeket és bűnöket, és ezek fényében cselekedeteit és magatartását leírni és értékelni;
- I. megkülönböztetni a bűnt és a bűnöst;
- J. felfogni, hogy a hasznos és az ésszerű összeütközhet azzal, amit illendőnek, helyesnek vagy jónak tartanak, valamint azt is, hogy egyes előírásokban, normákban a különböző helyzetű emberek nagy része egyetért;
- K. hozzászólni mások véleményének meghallgatásához és figyelembevételéhez;
- L. elfogadni, hogy az embereknek becsülniük, szeretniük, segíteniük kell egymást, s ezért neki is kötelessége részt vállalni a család, az iskolai osztály és a választott (baráti, vallási, hobbi-tevékenységet végző, szórakozó) közösség feladatainak végrehajtásában, egyéni felelősséget érezni társaiért, a közös célokért;
- M. törekedni a konfliktusok konstruktív megoldására.

Tizenhat éves korban

Az előbbiek, továbbá legyen képes:

- A. képet alkotni életútjáról és értelmezni saját történetét, felkészülni a serdülő-, az ifjú- és a felnőtt korra, legyen képes kommunikálni a az idősebb korosztályokkal;
- B. tudatában lenni annak, hogy kikhez és mikhez kapcsolódik, hogy felelősséget jelent közösséghez, családhoz, egyházhhoz, párthoz, nemzetiséghez és nemzethez tartozni, tudatosan viszonyulni szűkebb és tágabb hazájához, Európához és az emberiséghez;

C. megértéssel viseltetni más emberek, népek, szokások, hitek és nézetek iránt;

D. példákkal megvilágítani azt, hogy mit jelent számára a *hasznosság*, a *rend*, a *szabadság*, a *szépség*, az *igazság*, a *tudás*, a *jóság* és a *szeretet*, s próbálja meg ezeket az értékeket elhelyezni a számára legfontosabbak közé;

E. önmagát és másokat minősíteni a „hogyan élünk?” és a „miért élünk?” kérdésekre adható válaszok alapján;

F. felfogni, elfogadni és értelmezni a különböző gondolkodásmódok különbségét és egymásmelletiségét;

G. fogalmat és véleményt alkotni a jog és az erkölcs viszonyáról, az erényről és a bűnről, a normákról és az erkölcsről, az erkölcsiségről és a különböző erkölcsökről, a helyesről és a jóról;

H. megérezni és megmagyarázni, hogy mikor és milyen formában kívánatos az öszinteség, az elhallgatás vagy a hazugság, az engedelmesség és az engedetlenség, a szelídség és a határozott fellépés, az önfeláldozás;

I. megkülönböztetni az énésséget és az önösséget;

J. megfogalmazni, kiért vagy miért, milyen tekintetben és ki előtt felelős;

K. felmérni, milyen erkölcsi követelmények támaszthatók testünk, lelkünk és szellemünk művelésében, valamint társas kapcsolataink, építésében;

L. felmérni, milyen személyiségvonások és erények nélkülözhetetlenek a barátság, a szerelem és a házasság megvalósításához, a számításba vehető konfliktusok megelőzéséhez és kezeléséhez;

M. megérteni, mekkora felelősség az életadás és a ránk bízottakról való gondoskodás,

N. megérteni, mekkora veszély fenyegeti környezetünket, ha kikapcsoljuk a felvetődő kérdések erkölcsi szempontból való vizsgálatát;

O. megérteni, hogy a társadalmi jelenségeket különböző – pszichológiai, szociológiai, politikai, filozófiai, erkölcsi – nézőpontból lehet szemlélni, s hogy ezek nem zárják ki egymást feltétlenül;

P. megérteni, hogy egy demokratikus társadalomban minden állampolgárnak joga és kötelessége adottságainak megfelelően részt venni a kisebb és nagyobb közösségek ügyeiben;

R. saját maga és mások képességeit, jellemét, életútját, pozícióit, szerepeit és hovatartozásait lélektani, szociológiai, erkölcsi és filozófiai szempontból értelmezni;

S. áttekinteni, hogy milyen választási lehetőségei voltak saját magának, ismerőseinek és történelmi személyiségeknek egy-egy adott helyzetben és értelmezi, értékelni a döntést.

Irodalom

- Emberismeret. 4–5. osztály. Tantárgyi és módszertani útmutató. (készítették: a kisújszállási Kossuth Lajos Ált. Isk. tanárai) 1994. Megyei Pedagógiai Intézet, Budapest 106–110 l.
- Embertan óravázlatok. (Szerk. Lénártné Horváth Ilona) 1993. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pedagógiai és Közművelődési Intézet, Miskolc 120. l.
- Heller Ágnes: Az igazságosságon túl. 1990. Gondolat, Budapest 308. l.
- Heller Ágnes: Általános etika. 1994. Cserépfalvi, Budapest 244. l.
- Horánszky Nándor: Erkölcsi nevelés – vallásoktatás – etikaoktatás. = Támasz és talpók (Tanulmányok az erkölcsstan tanításához). 1995. Kálvin J. Kiadó, Budapest 133–154. l.
- Kamarás István: Az embertudományok metaszintje. = Iskolakultúra, 1995. 1–2. sz. 89–91. l.
- Kamarás István: Hol tart az embertan? = Iskolakultúra, 1993. 15–16. sz. 26–37. l.
- Kamarás István: Íme, az ember! 1993. Szent Gellért Egyházi Kiadó – Országos Közoktatási Intézet, Budapest 357. l.
- Kamarás István: Tantárgyi útmutató az emberismeret-erkölcsismeret-vallásismeret tantárgyblokkhoz, a 4–6. évfolyamra. 1995. Tárogató Kiadó, Budapest
- Kamarás István – Makk Katalin – Varga Csaba: Kagylózene (beszélgetések az emberről). 1993. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest 357. l.

- Kamarás István – Sárkány Klára: Embertan középhaladóknak. 1993. Keraban Kiadó, Budapest 163. l.
- Kamarás István – Vörös Klára: Embertan I-II.
- Kuslits Katalin: Tanítható-e az ember? (Tanári segédkönyv és szöveggyűjtemény) 1993. Dinasztia Kiadó, Budapest 60–256. l.
- Nagy Péter Tibor: Erkölcsstan vagy értéksemlegesség az iskolában. = Új Pedagógiai Szemle, 1991. 11. sz.
- Nyári Tamás: Alapvető Etika. 1988. Pázmány Péter Hittudományi Akadémia Levelező Tagozat, Budapest 120. l.
- Pálhegyi Ferenc: Személyiséglélektani kalauz. 1985. Tankönyvkiadó, Budapest 121. l.
- Szabó Pál Tivadar: Erkölcsstan vázlatok. 1994. Ikva, Budapest 288–162. l.
- Szűcs Ferenc: Lehet-e erkölcsöt tanítani? = Támasz és talpkő (Tanulmányok az erkölcsstan tanításához). 1995. Kálvin J. Kiadó, Budapest 125–132. l.
- Váriné Szilágyi Ibolya: Az erkölcs a néző és a cselekvő szemszögéből. Scientia Humana, Budapest 1994. 9. l.